

Žiga Blaj

Na poti h kulturni zgodovini čustev

Uvod

Zgodovinopisje 20. in tudi 21. stoletja se vedno bolj dotika vseh področij preteklega življenja. »Na to je gotovo vplivala naveličanost z nenehnim ponavljanjem prežvečenih raziskovalnih vzorcev, predvsem pa težnja ne le opisovati posamična dejstva, ampak razlagati zgodovinske strukture in mehanizme zgodovinskih procesov. /.../ Zanimanje sodobnega zgodovinarja je usmerjeno na prav vsa področja človekovega bivanja v preteklosti. To, česar so se ljudje včasih bali, je prav tako predmet njegovega preučevanja, kakor to, kaj so jedli, kako in kdaj so se ljubili, prav tako pa tudi kako so pridobivali različne surovine in trgovali z njimi. Šele razgrnitev vseh momentov neke pretekle strukture in njihove dinamike omogoči razumevanje te strukture. /.../ Ravnanja posameznikov in družbenih skupin izhajajo iz določenih predstav, stališč, predsodkov, znanja, dojetanja, odnosa do lastnih eksistenčnih pogojev in podobno, v okviru obstoječih objektivnih družbenih razmer.«¹

Tudi eden najslavnejših zgodovinarjev vseh časov, Marc Bloch, je zavračal zgodovino, ki bi okrnila človeka. Prava zgodovina se mora zanimati za celega človeka, s telesom, občutki in mišljenjem, in ne le za njegove misli in dejanja, saj bi tako okrnili tudi zgodovino in celotno prizadevanje ujeti človeka v družbi in času. Bloch je za raziskovalca

zgodovine namreč dejal: »Dober zgodovinar je namreč podoben ljudožercu iz pravljice. Kjer zavoha človeško meso, ve, je njegov plen.«²

Predmet zgodovine so torej ljudje. Ljudje pa imamo čustva. »Čustva imajo v nasprotju s tistim, kar imamo v mislih, ko jih zamenjujemo s preprostimi avtomatizmi odzivov na zunanji svet, posebno naravo, ki je človek, ki se ukvarja z družbenim življenjem svoje vrste, ne more zaobiti. /.../ Čustva implicirajo odnose človeka do človeka pa tudi kolektivne odnose. Nedvomno nastajajo v organskem temelju posameznega individuuma, pogosto ob dogodku, ki se dotakne le tega posameznika oziroma se ga dotakne s posebno močjo in silovitostjo. Izraz čustev je rezultat vrste izkustev skupnega življenja, podobnih in istodobnih odzivov na pretres, ki ga povzročijo istovetne situacije in istovrstni stiki. Povedano drugače, je njihov izraz plod spoja, vzajemne zgotovitve raznolikih senzibilnosti, ki sta naglo dobila moč, da z nekakšno mimetično okužbo pri vseh prisotnih sprožita afektivno-motorični kompleks, ki je ustrezen dogodku, ki se je pripetil in ga je doživel le en posameznik.«³ Dojemanje čustev kot zaporedje ločenih procesov ni smiselno, saj gre za posameznikov celostni odziv v zanj pomembni situaciji. Vsi ljudje v podobnih razmerah namreč ne doživljamo enakih čustev. Ker smo si psihološko različni, lahko

¹ Štuhec, »Nekaj misli o razmerju med zgodovino in etnologijo«, 47.

² Bloch, Apologija zgodovine ali zgodovinarjev poklic, 16-57.

³ Febvre, Boj za zgodovino, 122-123.

dogodek drugače presodimo in se nanj različno čustveno odzovemo.⁴

Letos mineva osemdeset let od začetka druge svetovne vojne na Slovenskem. V okviru nacistične raznarodovalne politike je bil eden najbolj krutih ukrepov nemškega okupatorja množičen izgon Slovencev in naseljevanje Nemcev na njihove domove. Med izgnanimi Slovenci je bilo tudi več kot dvajset tisoč slovenskih otrok do desetega leta starosti.⁵ Vsaka izkušnja žrtve izгона je posebna in unikatna, saj se vsak dogodkov spominja drugače.

Namen pričujočega prispevka je prikazati kratak vpogled v kulturno zgodovino čustev, obenem pa poudariti pomen ustne zgodovine, katerega pomemben del so pričevanja in spomini.⁶ Ljudje, ki se jih intervjuva, še posebej starejši ljudje, namreč delijo svoje življenjske izkušnje in ovrednotijo njihov pomen.⁷

Ustna zgodovina kot metoda zgodovinskega raziskovanja »prvenstveno pomeni zbiranje govorenih in zapisanih spominov na ravni vsakdanjega življenja, ki evidentirajo pretekle dogodke zgodovinskega pomena in posameznikov odnos do njih.«⁸ Intervjuji so še posebej dragoceni kot vir informacij o tistih posameznikih in skupinah, za katere je pisni zapis skromen in včasih zavajajoč.⁹ Spomin je jedro ustne zgodovine, iz katere je pomen lahko pridobljen in ohranjen. Skozi posnete razgovore se zbira spomine in osebne komentarje zgodovinskih pomenov. Ne vključuje naključnih ali prikritih posnetkov, niti se ne nanaša na posnete govore, prisluškovanje, osebne dnevnike ali druge zvočne posnetke, ki nimajo dialoga med izpraševalcem in spraševancem. Intervjuji so tako praviloma sestavljeni iz dobro pripravljenih vprašanj tistega, ki

sprašuje, in odgovorov spraševanca, ki se jih shrani v avdio in video obliki. Ti pogovori se kasneje lahko uporabijo za raziskave.¹⁰

Z zbranimi pričevanji si v kombinaciji s pisnimi viri pomagamo in se sklicujemo na njih zato, da potrdimo oziroma ovržemo ali dopolnimo to, kar o dogodku že vemo, o katerem smo na nek način že seznanjeni, čeprav so nekatere okoliščine še nejasne.¹¹ Tak pristop omogoči navadnim ljudem, da povedo svoje izkušnje, ki bi bile drugače izgubljene, ker niso zavedene v pisnih virih. Ustni viri so posebni tudi v tem, da razkrivajo določene vidike družbenega življenja, kot so na primer osebni odnosi in družinsko življenje, kar iz drugih virov težko razberemo.¹²

Ljudje si vsak dan kaj zapomnimo in kaj pozabimo. Pozaba je pomemben del življenja, kajti v glavi delamo selekcijo uporabnega znanja po aktualnosti, druge stvari pa pozabimo. Posledično je dejstvo, da je spomin nestabilen in selektiven, saj si ljudje nek dogodek zapomnimo vsak po svoje. Pri tem se zastavlja vprašanje o trdnosti oziroma zanesljivosti ustnih pričevanj, ki so pogosto pod vplivom najrazličnejših dejavnikov, kot so na primer pozaba ali potlačitev.¹³ Spominjanje oziroma pripovedovanju o preteklosti pozna dva glavna tipa napak. Prvi je preprosto pozabljanje, drugi pa nezanesljivost časovnih določil pri pomnjenju. Pri teh se najpogosteje zmotimo, ko neki dogodek postavimo v večjo bližino, kot se je dejansko zgodil.¹⁴ »Zgodovina spomina je področje, ki z izredno jasnostjo odkriva pomembnost shem ali stereotipov. /.../ Ko se dogodki umikajo v času, zgubijo nekaj svoje specifičnosti. Obdelamo jih, po navadi nezavedno, da postanejo podobni splošnim shemam, lastnim neki kulturi, ki pomagajo spominom, da se ohranijo, a za ceno njihovega izkrivljanja.«¹⁵ Posledicam pozabe pa se najlažje izognemo z iskanjem pisnih in drugih dokumentov o preteklosti ter z njeno sis-

⁴ Smrtnik Vitulić, *Čustva in razvoj čustev*, 10.

⁵ Žnidaršič, *O izgonu Slovencev*, 3-5.

⁶ *O spominih in pričevanjih izgnancev so že napisane številne publikacije, naj jih omenim samo nekaj: Izgnanci: zbornik slovenskih izgnancev 1941-1945 (1993), Spomini in pričevanja (2003), Spomini in pričevanja II (2006), Spomini in pričevanja III (2012). Navedena dela je izdalo Društvo izgnancev Slovenije.*

⁷ Shopes, »Using Oral History for a Family History Project«, 232.

⁸ Ramšak, »Kam z življenjskimi zgodbami?«, 189.

⁹ Shopes, »Using Oral History for a Family History Project«, 232.

¹⁰ Ritchie, *Doing oral history*, 1.

¹¹ Halbwichs, »Kolektivna memorija in individualna memorija«, 229.

¹² Rožac-Darovec, »Afirmacija ustne zgodovine v kontekstu pripovednega zgodovinopisja«, 155.

¹³ Rožac-Darovec, »Metodološki in teoretični problemi ustne zgodovine«, 449.

¹⁴ Bernard, *Research methods in anthropology*, 233-235.

¹⁵ Burke, *Kaj je kulturna zgodovina*, 76.

Izgon družine Košir, 1. december 1941, Preveg – Polšnik. (Zasavski muzej Trbovlje)

tematično rekonstrukcijo, ki vključuje materialne, pisne in ustne vire ter njihovo primerjavo.¹⁶ Vedeti moramo namreč, da so »*vsa vrednotenja izgnanskih usod, vključno z otroškimi, /.../ odvisna od prepleta zunanjih, objektivnejših dejavnikov, od skupnosti, v kateri je otrok živel in odraščal, in ne nazadnje tudi od intimnega soočanja s situacijo.*«¹⁷

Primo Levi v delu *Potopljene in rešeni* pove, da smo ljudje vajeni oziroma kar prisiljeni korenito poenostavljati stvari, če ne bi bil svet okoli nas neskončna in nedoločna zmešnjava, v kateri bi se težko odločali o svojih dejanjih. Tako smo prisiljeni omejiti spoznavno na shemo, kar nam omogočata jezik in konceptualno mišljenje. V nas je močna potreba po delitvi na »nas« in »one«, saj shema dihotomije med prijateljem in sovražnikom prevlada nad vsemi drugimi.¹⁸ Okupatorji so bili v očeh

vsakega izgnanca »oni«, ki so jih tako ali drugače zaznamovali za vse življenje.

Kulturna zgodovina čustev

Antropolog Clifford Geertz je s svojo »interpretativno teorijo kulture« navdušil večino kulturnih zgodovinarjev zadnje generacije. Geertz kulturo definira kot »*zgodovinsko prenesene vzorce pomenov, ki so utelešeni v simbolih, sistem podedovanih konceptov, ki so izraženi v simbolnih oblikah, s katerimi si ljudje sporočajo, ohranjajo in razvijajo svoje znanje ter drže do življenja.*«¹⁹

Za razumevanje zgodovine socialnih struktur, kako ljudje oblikujejo družbe in razvijajo odnose znotraj nje, je treba preučiti vlogo čustev. Občutki kot so strah, empatija, ponos in solidarnost, lahko določijo izid družbenih procesov, ker spodbujajo ali preprečijo določena ravnanja. Obenem se čustva

¹⁶ Muršič, *Metodologija preučevanja načinov življenja*, 99.

¹⁷ Strle, »*Otroštvo v izgnanstvu*«, 56.

¹⁸ Levi, *Potopljene in rešeni*, 27.

¹⁹ Burke, *Kaj je kulturna zgodovina*, 42.

skozi zgodovino spreminjajo tudi v smislu, kako so izražena in ovrednotena.²⁰ Kljub vseprisotnosti občutkov v družbenih praksah, je bil človek dolgo časa prezrt kot čuteče bitje v raziskavah družbenih, kulturnih in humanističnih ved. Dandanes pa se predstavniki različnih znanosti trudijo, da občutke jemljejo resno in jih preučijo kot element človekovega stanja,²¹ kajti tudi čustva so kulturni artefakti v človeku.²²

Mentalna dejavnost in senzibilnost je tisto, kar v glavnem določa način srečanja osebe z okoliškim svetom. Občutek si zapomnimo, ga pričakujemo, se ga bojimo, ga iščemo, si ga zamišljamo in se ga izogibamo. To je zaznavanje, ki ga oblikuje domišljija, ki nam daje zunanji svet, ki ga poznamo. Kontinuiteta misli sistematizira naše čustvene reakcije v stališča z različnimi občutki. Zaradi naših misli in domišljije nimamo samo občutkov, temveč t. i. življenje, ki ga čutimo (»life of feeling«).²³

Aristotel v svoji *Retoriki* pojasnjuje, da strasti oziroma čustva pogojujejo našo sposobnost vrednotenja sveta.²⁴ Čustva, kot so na primer strah, jeza, gnus, presenečenje, žalost in sreča, lahko določimo za temeljna, saj so to čustva, na katera najprej pomislimo ob izrazu čustvo. Osnovna čustva so namreč prisotna tako pri ljudeh iz različnih kultur kot pri nečloveških vrstah. Okoliščine, ki ta čustva vzbudijo, in vedenjski vzorci, ki jih določajo, se ujemajo pri različnih kulturah in nečloveških vrstah. Do znanja, ki ga imamo o čustvih danes, je prišlo prav s proučevanjem osnovnih čustev.²⁵ Fizična in duševna sposobnost čustvovanja je univerzalna, vendar so načini, kako ta čustva izvesti, občutiti in izraziti, odvisni od kulturnih norm in posameznih nagnjenosti.²⁶

Leta 1941 je francoski zgodovinar Lucien Febvre, prvi strokovnjak, ki se je ukvarjal s tematiko čustev, zapisal, da je ta polna izzivov. Dejal je, da je vsak poskus obnove čustvenega življenja v določenem ob-

dobju naloga, ki je hkrati izjemno privlačna in zelo težka. Febvre je menil, da so bila čustva prejšnjih obdobij in družb tako zelo drugačna od današnjih dni, da mora strokovnjak pri predstavitvi le-teh opustiti predsodke o človeški psihi in spoznati, da sodobne kategorije in izkušnje čustev niso enake tistim iz prejšnjih obdobij.²⁷

Zgodovinarica Joanna Bourke, ki se ukvarja s čustvi pravi, da je edini pristop, ki nam omogoča videti strahote ljudi iz preteklosti, skozi stvari, ki so jih pustili za sabo. Strah pridobiva pomen prek kulturnega jezika in obredov. Analiza takšnega gradiva omogoča zgodovinarjem, da sledijo nihanju v naravi »strahu«, saj je čustvo vidno v jeziku in simbolih. Čustva vstopijo v zgodovinski arhiv le v obsegu, v katerem presegajo izoliranost posameznih psiholoških izkušenj in se predstavljajo v javnem prostoru.²⁸

Obstaja pa veliko načinov, v katerih oseba morda izgubi sposobnost, da izkusi čustva. Eden od vzrokov je lahko psihološka travma: nekatere stvari ljudje doživijo kot ključni dogodek v življenju, nekaj, kar se je zgodilo, oziroma jim je bilo storjeno in s tem se ne znajo ustrezno spoprijeti. Tovrstne travme so povezane z blokado čustev, povezanih na dogodek in spomin. V tem primeru, to običajno ni celoten čustveni sistem, ki je oslabilen in izkrivljen. Bolj pogosto so to posebna čustva, ki so ogrožena, kot sta na primer ponos in sramota.²⁹ Kot je zapisala Hannah Arendt v *Izvorih totalitarizma* se »v okoliščinah totalnega terorja celo strah več ne more rabiti kot nasvet, kako se obnašati, kajti teror svoje žrtve izbira ne glede na posamična dejanja ali misli, izključno v skladu z objektivno nujnostjo naravnega ali zgodovinskega procesa. V totalitarnih pogojih je strah verjetno bolj razširjen kot kadarkoli prej; toda strah je izgubil vso praktično uporabnost, ko dejanja, ki jih usmerja, več ne morejo pomagati, da bi se človek izognil nevarnostim, ki se jih boji.«³⁰

Zgodovinarje zanimajo predvsem socialne in kulturne kompleksnosti čustev v svoji zgodovinskosti. Domnevajo, da način razmišljanja ljudi, v

²⁰ Frevert, »Was haben Gefühle in der Geschichte zu suchen?«, 183.

²¹ Verheyen, *Geschichte der Gefühle*.

²² Geertz, *The interpretation of cultures*, 81.

²³ Langer, *Feeling and Form*, 372.

²⁴ Gross, *The secret history of emotion*, 40.

²⁵ Damasio, *Iskanje Spinoze*, 44.

²⁶ Rosenwein, »Worrying about Emotions in History«, 836-837.

²⁷ Matt, Stearns. *Doing emotions history*, 41.

²⁸ Bourke, *Fear: a cultural history*, 7.

²⁹ Frevert, *Emotions in history*, 21.

³⁰ Arendt, *Izvori totalitarizma*, 563.

Izgon družine Košir, 1. december 1941, Preveg – Polšnik. (Zasavski muzej Trbovlje)

katerem mislijo in govorijo o čustvih, ponuja namige o tem, kako jih doživljajo in ravnaajo z njimi. Ideje in koncepti, kaj čustva so in kaj delajo so se jasno spreminjala skozi čas, prav tako kot posamezne percepcije in čustvena vedenja.³¹ Izražanje čustev je bilo odvisno od družbenega razvoja in zgodovinskega konteksta, saj je bilo v nekaterih obdobjih izražanje bolj sprejemljivo, v drugih pa bolj problematično.³² Potemtakem je potrebno družbene razmere in situacije preučiti in upoštevati, saj vplivajo na delovanje posameznikov.³³

Sklep

V sklepu bi izpostavil zapis Mojce Ramšak, etnologinje in kulturne antropologinje, ki v svojem delu ugotavlja, da se »z izključevanjem osebnih tematik

iz raziskovalnega procesa ali /.../ označevanjem let-teh kot nepomembnih /.../ izloči tudi veliko izraznih oblik in njihovih vplivov v socialnih skupinah in med njimi, med posamezniki in raziskovalci.«³⁴ Rekonstrukcija zgodovine čustev je namreč zelo zahtevna, saj gre za skupek različnih dejavnikov. Febvrova temeljna predpostavka, da na človeške občutke vplivata kulturno in družbeno življenje, služi kot osnova sodobnih zgodovinskih raziskav. Zgodovinarji, ki raziskujejo čustva, se soočajo z množico izzivov, ko poskušajo natančno opredeliti, kaj in kako preučujejo. Čustva, ki je bilo prisotno, že dolgo ni več, prav tako pa tudi ni več osebe, ki je to izkusila. Čeprav bi lahko nevroznanstveniki trdili, da bi bilo torej nemogoče preučiti čustvo iz preteklosti, ker gre za neverjeten impulz, ki je izginil in ga ni mogoče zaznati, zgodovinarji mislijo drugače in iščejo sledi občutka, ki so se nekoč zgodila.³⁵

³¹ Frevert, *Emotions in history*, 24.

³² Frevert, »Was haben Gefühle in der Geschichte zu suchen?«, 192.

³³ Frevert, *Emotions in history*, 24-25.

³⁴ Ramšak, »Kam z življenjskimi zgodbami?«, 189.

³⁵ Matt, Stearns, *Doing emotions history*, 41-42.

Kratkoročna in dolgotrajna čustva predstavljajo signale posamezniku in drugim okoli njega. Čustva nam signalizirajo, da se obrnemo na stvari, za katere menimo, da so koristne, in se oddaljimo od tistih, ki bi lahko bile škodljive. Signale pošiljajo tudi drugim, kljub temu da nimajo neposrednega vpogleda v naše notranje občutke, še vedno opazijo naša reaktivna čustva in občutke. Ker smo si ljudje med seboj podobni, lahko zaključijo ali domnevajo, kaj čutimo. Čustva torej predstavljajo smerokaz, tako za nas kot tudi za druge, saj so v bistvu temelj in izraz naših odnosov.³⁶ Naloga raziskovalcev je torej, da ugotovimo, kakšen pomen imajo posamezna dejanja za ljudi, kakšna čustva izzovejo in kaj te ugotovitve odkrijejo o neki družbi nasploh.

Literatura in viri

- Arendt, Hannah.** *Izvori totalitarizma.* Prevedle Zdenka Erbežnik, Patricija Fajon, Polona Glavan. Ljubljana: Študentska založba, 2003.
- Bernard, H. Russell.** *Research methods in anthropology: qualitative and quantitative approaches.* 2. izdaja. Thousand Oaks; London; New Delhi: Sage, 1994.
- Bloch, Marc.** *Apologija zgodovine ali zgodovinarjev poklic.* Prevedel Gregor Moder. Ljubljana: ISH = Inštitut za humanistične študije, 1996.
- Bourke, Joanna.** *Fear: a cultural history.* 1. izdaja Shoemaker & Hoard. Emeryville: Shoemaker & Hoard, 2006.
- Burke, Peter.** *Kaj je kulturna zgodovina.* Prevedel Matjaž Šprajc. Ljubljana: Sophia, 2007.
- Damasio, Antonio R.** *Iskanje Spinoze: veselje, žalost in čuteči možgani.* Prevedel Sebastjan Vörös. Ljubljana: Krtina, 2008.
- Febvre, Lucien.** *Boj za zgodovino; in Civilizacija – beseda in ideja.* Prevedla Varja Balžalorsky Antić. Ljubljana: Studia humanitatis, 2015.
- Frevert, Ute.** »Was haben Gefühle in der Geschichte zu suchen?«. *Geschichte und Gesellschaft: Zeitschrift für historische Sozialwissenschaft*, 35/2 (2009), 183-208.
- Frevert, Ute.** *Emotions in history: lost and found.* Budapest; New York: Central European University Press, 2011.
- Geertz, Clifford.** *The interpretation of cultures: selected essays.* New York: Basic Books, 1973.
- Gross, Daniel M.** *The secret history of emotion: from Aristotle's Rhetoric to modern brain science.* Chicago: University of Chicago Press, 2006.
- Halbwachs, Maurice.** »Kolektivna memorija in individualna memorija.« Prevedel Drago B. Rotar. *Monitor ZSA: revija za zgodovinsko, socialno in druge antropologije* 12/1-2 (2010), 229-247.
- Langer, Susanne K.** *Feeling and Form.* New York: Charles Scribner's sons, 1953.
- Levi, Primo.** *Potopljeni in rešeni.* Prevedla Irena Prosenč Šegula. Ljubljana: Studia humanitatis, 2003.
- Matt, Susan J., Peter N. Stearns.** *Doing emotions history.* University of Illinois Press, 2014.
- Muršič, Rajko.** *Metodologija preučevanja načinov življenja: temelji raziskovalnega dela v etnologiji ter socialni in kulturni antropologiji.* Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2011.
- Oatley, Keith.** *Emocije: kratka istorija.* Beograd: Clio, 2005.
- Ramšak, Mojca.** »Kam z življenjskimi zgodbami? Mali praktikum o kritiki ustnih virov.« V: *Historični seminar 5: zbornik izbranih predavanj 2004-2006*, ur. Vojislav Likar, Petra Svobljak, Peter Weiss, 189-204. Ljubljana: ZRC SAZU, Založba ZRC, 2006.
- Ritchie, Donald A.** *Doing oral history.* 3. izdaja. New York: Oxford University Press, 2015.
- Rosenwein, Barbara H.** »Worrying about Emotions in History.« *The American Historical Review*, 107/3 (2002), 821-845.
- Rožac-Darovec, Vida.** »Afirmacija ustne zgodovine v kontekstu pripovednega zgodovinopisja.« *Zgodovina za vse: vse za zgodovino*, 15/1 (2008), 151-163.
- Rožac-Darovec, Vida.** »Metodološki in teoretični problemi ustne zgodovine.« *Acta Histriae*, 14/2 (2006), 447-467.
- Shopes, Linda.** »Using Oral History for a Family History Project.« V: *Oral history: an interdisciplinary anthology.* 2. izdaja. ur. David K. Dunaway in Willa K. Baum, 231-241. Walnut Creek; London; New Delhi: AltaMira Press, 1996.

³⁶ Oatley, *Emocije: kratka istorija*, 18-19.

Smrtnik Vitulić, Helena. *Čustva in razvoj čustev.*

1. izdaja, 1. ponatis. Ljubljana: Pedagoška fakulteta, 2007.

Strle, Urška. »Otroštvo v izgnanstvu.« V:

Slovensko izseljenstvo v luči otroške izkušnje: kulturnozgodovinski vidik, ur. Janja Žitnik Serafin, 53-62. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2011. <https://omp.zrc-sazu.si/zalozba/catalog/book/811> (Dostop: marec 2021).

Štuhec, Marko. »Nekaj misli o razmerju med zgodovino in etnologijo.« V: *Razmerja med etnologijo in zgodovino: gradivo s posvetovanja v Mariboru, november 1984*, ur. Janez Bogataj, Igor Kramberger, Slavko Kremenšek, Matjaž Rebolj, Nives Sulič in Peter Vodopivec, 46-51. Ljubljana: prireditelji posvetovanja: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1986.

Verheyen, Nina. Geschichte der Gefühle.

http://docupedia.de/zg/Geschichte_der_Gef%C3%BChle (Dostop: marec 2021, zadnjič dopolnjeno junij 2010).

Žnidaršič, Ivica. *O izgonu Slovencev, organiziranosti slovenskih izgnancev, prisilnih delavcev in beguncev ter prizadevanjih za uveljavitev statusa in pravic do vojne odškodnine.* 2. izdaja. Ljubljana: Društvo izgnancev Slovenije 1941-1945, 2016.